

begreep dat in die stad zijn clientèle bij het publiek dat contact met de regering had moest worden gezocht en handelde qua keuze van onderwerpen daarnaar. Vroeg al zocht hij daarom officiële patronage en maakte prenten van de Oranjes. Zijn bedrijf ontwikkelde zich zeer voorspoedig. Hij had vier graveurs in dienst, waaronder Andries Stock en Simon Frisius, maar legde hun geen eenheidsstijl op. Zelf graveerde hij ook, al was hij tussen 1620 en 1640 daarvoor kennelijk te druk bezig met andere zaken. Pas na 1640 werd hij zelf weer actief, nu met het lichtere etswerk. De vier periodes waarin zijn carrière is in te delen, corresponderen ruwweg met stilistische veranderingen in zijn werk. Maar Hondius was niet alleen prentenuitgever. Als fel contraremonstrant trad hij vooral in 1617 in de Haagse Bestandstwisten actief op. In dat jaar gaf hij dan ook bijzonder weinig uit.

De vraag rijst of er een verband te leggen is tussen zijn geloofsovertuiging en voorstellingen in zijn werk. Orenstein stelt zichzelf inderdaad het probleem of in Hondius' geloof misschien de oorzaak gevonden kan worden waarom hij niet zoals zijn voorgangers aan de katholieke keizer Rudolf II om privileges voor zijn uitgaven verzocht. Zat het er ook in dat de keizer die wegens het geloofsverschil zou hebben geweigerd? Hoe dit ook zij, Hondius streefde, in Orensteins anachronistische formulering, naar 'nationale' patronage en was van 'nationale' trots vervuld. Ook publiceerde hij antipapistische prenten. Maar tegelijkertijd gaf hij wel in 1637 de reeks van A. Sadeler *Het leven van de maagd Maria* uit, na al in 1600 een grote prent van Rome met lof voor paus Clemens VIII ter gelegenheid van het heilig jaar te hebben geproduceerd. Ook Coomherts vrijzinnige prenten herdrukte hij. Voor wijzingen in bestaande afbeeldingen schrok hij niet terug: waar Titiaan de Heilige Drieëenheid in het gelijknamige schilderij verbeeldde als drie personen, een voor de Hervorming onaanvaardbaar beeld, liet Hondius ze in zijn versie weg en vulde het woord Jahweh in het Hebreeuws in. Zo paste hij ook telkens de beroemde prent naar Hans Jordaens *Het welven der Verenigde Provinciën* aan, die in 1619 met de dood van Oldenbarnevelt zelfs galgen ging vertonen. Met andere woorden, deze studie maakt weer eens duidelijk hoe zeventiende-eeuwse tegenstellingen in religieus opzicht fel en principieel konden zijn. In de zakelijke en vriendschappelijke omgang echter was die kloof vaak aanmerkelijk minder diep. Ondanks enkele kleine oneffenheden vormt het boek van Orenstein een welkome bijdrage aan onze kennis van een nog vrijwel onontgonnen deel van het culturele leven van die eeuw.

E. O. G. Haitma Mulier

M. de Vroede, *Religieuses et béguines enseignantes dans le Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles* (Studia paedagogica. New series XX; Leuven: Leuven university press, 1996, 236 blz., ISBN 90 6168 765 7).

Dit boek beoogt de studie van het onderwijs gegeven door religieuzen en begijnen. Voor het goed begrip daarvan werd uiteraard ook aandacht besteed aan de onderwijzende instanties. De eerste twee delen van het boek handelen over de religieuzen en hun onderwijs, het derde deel over de begijnen, hun bestaansmiddelen en hun onderwijs. Het onderzoek naar de begijnen betreft de zeventiende en achttiende eeuw; dat naar de religieuze gemeenschappen enkel de achttiende eeuw, opgesplitst in een periode voor en een periode na 1782, het jaar waarin de dreigende opheffing van de kloosters een aantal nieuwe onderwijsinitiatieven tot gevolg had.

Om dit overzicht dat een echte lacune opvult te realiseren, heeft de auteur alle betrokken literatuur en talrijke bronnen, vooral normatieve, geconsulteerd. Hij raadpleegde ook een reeks onuitgegeven licentiaatsverhandelingen. In het eerste deel van zijn studie gaat hij na welke

orden en congregaties onderwijs hebben verstrekt. Het zijn er zestien. Daartoe behoren oude contemplatieve orden als benedictinessen, cisterciënzerinnen, norbertinessen en reguliere kanunnikessen van Sint Augustinus, naast jongere congregaties: achtereenvolgens hospitaal-zusters, zwartzusters, grijze zusters, clarissen, conceptionistinen, franciscanessen, dominicanessen, annonciaden, reguliere kanunnikessen van het Heilig Graf, karmelietessen, ursulinen en visitandinnen. De ursulinen spanden de kroon met scholen in 13 steden verspreid over de Zuidelijke Nederlanden.

De vrouwelijke religieuzen hebben in alle gewesten meisjesonderwijs georganiseerd. De regio's Luxemburg en Namen waren het minst goed voorzien. Dat de meeste scholen in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen opgericht werden is overigens niet verwonderlijk gezien de grotere bevolkingsdichtheid in deze regio's. Het kaartje op bladzijde 52 geeft een mooi overzicht van alle stichtingen voor 1782. Bij de leerlingen wordt een onderscheid gemaakt tussen internen (pensionnaires) en externen. De auteur slaagde erin een tabel op te maken van het benaderend aantal pensionnaires in de jaren 1780. Het aantal externen is over het algemeen het moeilijkst te achterhalen. De auteur besteedt ook passende aandacht aan de kostprijs van het onderwijs, de sociale klasse van de leerlingen, het gesloten of publiek karakter van het onderwijs, de onderwijskrachten en de onderwezen materies.

De studie van het meisjesonderwijs verstrekt door religieuzen is geen gemakkelijk onderwerp. Voorafgaandelijk diende al onderzocht te worden welke orden en congregaties onderwijs gegeven hebben en welke niet. En vanaf wanneer kan er van school houden gesproken worden? Het antwoord op die vragen is veel moeilijker dan het lijkt. Ook heeft de auteur het vaak erg lastig om te achterhalen of het onderwijs zonder onderbreking werd gegeven en of het ging om pensionaten of externaten.

De Vroede stelt alle vragen die kunnen en moeten worden gesteld, maar hij blijft het precieze antwoord vaak schuldig wegens ontoereikende informatie. Die fragmentaire gegevens hebben onvermijdelijk tot gevolg dat het boek een overwegend opsommend karakter vertoont. Het is geen vlot leesbaar verhaal maar een zeer informatief leerboek. Aan kritische zin bij het gebruik van zijn materiaal ontbreekt het de auteur niet. Hij toont bijvoorbeeld uitvoerig aan waarom de bekende studie van Ploegaerts over de cisterciënzerinnen inzake onderwijs wegens foutieve interpretatie van de gegevens onbetrouwbaar is.

Ook inzake de studie van het onderwijs verstrekt door de begijnen heeft de auteur een lacune opgevuld. In de voorhanden zijnde studies over begijnhoven was dit aspect wat verwaarloosd geworden. In de zeventiende en vooral achttiende eeuw was het begijnwezen een typisch Vlaams en vooral Brabants fenomeen. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw kende het een opmerkelijke heropbloei. Te Brussel, Gent, Leuven en Mechelen was er zelfs een groot en een klein begijnhof. De begijnhoven in Namen, Henegouwen, Waals Brabant en het Land van Luik daarentegen hadden de Middeleeuwen niet overleefd. Begijnen waren geen religieuzen; ze legden slechts tijdelijke geloften af van kuisheid en gehoorzaamheid. De gelofte van armoede legden ze niet af, ze konden hun bezittingen behouden maar dienden wel een sober leven te leiden en zelf in te staan voor hun onderhoud. Daarom verrichtten ze handenarbeid (kantklossen bijvoorbeeld) of gaven onderwijs.

In de begijnhoven waren, op een uitzondering na, geen grote pensionaten en geen schoolgebouwen. Vele begijnen lieten enkele leerlingen logeren in hun eigen huisjes. Samen ging het vaak om relatief grote aantallen, bijvoorbeeld meer dan 100 in het groot begijnhof te Diest tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw. Er waren ook externen. Over hun sociale afkomst is nauwelijks iets bekend, maar die lijkt zeer ongelijk geweest te zijn zoals die van de begijnen zelf. Naast lezen en schrijven werd vooral handwerk aangeleerd. De hoofdbedoeling van dit onderwijs bleef de religieuze en morele vorming. De Vroede heeft alle gegevens

vakkundig bijeengebracht en geordend, maar vele vragen blijven ook hier onbeantwoord bij gebrek aan informatie. Met de auteur hopen we dat deze lacunes door later detailonderzoek nog kunnen worden aangevuld. We vrezen echter dat dit goeddeels een vrome wens zal blijven bij gebrek aan bronnen.

De Vroedes boek is zeer belangwekkend voor de geschiedenis van het meisjesonderricht maar het is ook nuttig voor die van de vrouwelijke religieuzen en de begijnen en hun bijdrage tot het grondig en langdurig contrareformatorisch kersteningsoffensief. Het zal, samen met zijn twee jaar eerder verschenen *'Kwezels' en 'zusters'. De geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* zeer lang dienst bewijzen. Kerkhistorici kunnen onderwijs-specialist De Vroede dus extra dankbaar zijn. Het werk is ook voorzien van indices en van enkele boeiende bijlagen.

M. Cloet

H. P. Chapman, e. a., *Jan Steen. Schilder en verteller*, G. M. C. Jansen, ed. (Amsterdam: Rijksmuseum, Washington: National gallery of art, Zwolle: Waanders, 1996, 272 blz., f69,50, ISBN 90 400 9832 8 (gebonden), ISBN 90 400 9801 8 (paperback)).

Iedereen kent de uitdrukking 'een huishouden van Jan Steen' voor een chaotisch tafereel in huis. En lange tijd — zeker sinds de vroeg-achttiende-eeuwse levensbeschrijvingen van Houbraken en Weyerman — is het leven van de schilder vereenzelvd met zijn vrolijke en aantekelijk manende schilderijen. Deze catalogus van een tentoonstelling, gehouden in de National gallery of art te Washington en het Rijksmuseum, laat negenenvertig daarvan (waarschijnlijk de mooiste) in kleur zien. Daarbij zijn echter ook enkele portretten, historiestukken en religieuze voorstellingen. Dat zegt zeker al iets over Steens oeuvre. Want in de laatste van de zes inleidende essays deelt M. Bijl ons terloops mee, dat Steen tussen de 250 en 700 schilderijen heeft vervaardigd. Slechts ongeveer veertig daarvan werden door hem gedateerd. Gezien de discrepantie met de grote getallen bestaat er kennelijk nog geen compleet overzicht van zijn werk. Zeker weten we in ieder geval, dat Steen voor de markt produceerde. Zo zijn er van zijn bekende schilderijen als de Pinksteroptocht en het Sint-Nicolaasfeest meerdere exemplaren bekend en hebben we de beschikking over achttien versies van zijn Minnepijn. Belangrijk is in dit verband het geheel op archiefbescheiden gebaseerde artikel van de historicus M. J. Bok over het leven van Steen. Daarin blijkt dat de schilder uit een gecultiveerd burgerlijk milieu afkomstig was en eigenlijk door omstandigheden tot zijn beroep gekomen is. Inderdaad leidde hij een brouwerij en later een herberg, zoals de verhalen al wilden, maar de slechte conjunctuur, onder meer door oorlogshandelingen, zat hem dikwijls dwars. Dat was de reden waarom hij naast de kunst ook op andere terreinen actief was. Men waardeerde Steen uiteindelijk als een gerespecteerd kunstenaar, die zelfs deken van het Leidse Sint-Lucasgilde werd. Merkwaardig is, dat de schrijver na deze onderkoelde uiteenzetting desondanks meent dat Steen ook een flieflouter en een verkwister was. Want het is een stap te ver om op basis van het feit dat Houbrakens mededelingen zo goed overeenstemmen met die van archivalia, eveneens gegevens waar geen bronnen voor zijn niet alleen op voorhand niet te negeren (zoals Bok terecht wil), maar zelfs tot een conclusie te laten worden.

H. Perry Chapman, E. de Jongh en Lyckle de Vries houden zich bezig met Steens kunst, die zo rijk aan betekenissen is. Uit hun beschouwingen blijkt al snel dat de schilder goed op de hoogte was van de (onder andere Italiaanse) traditie waarin hij stond en daar ook regelmatig zinspelingen op maakte in zijn werken. Tevens is het opvallend hoe vaak hij zich beriep op